

TÜRKİYE’NİN 1930’LAR BLOK VE PAKT POLİTİKALARI BAĞLAMINDA AYASOFYA’NIN MÜZEYE DÖNÜŞTÜRÜLMESİ

CONVERTING AYASOFYA INTO A MUSEUM IN THE CONTEXT OF TURKEY'S 1930S BLOCK AND PACT POLICY

Dr. Öğrt. Üyesi. Alpaslan ÖZTÜRKÇİ

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü,
alpaslan6507@gmail.com

Van / Türkiye

ORCID: 0000-0003-2877-8415

ÖZET

Ayasofya, günümüze kadar kilise, cami, müze sonra tekrar camii statülerine sahip olan İslam ve Hristiyanlık inançlarının abidevi yapılarından biridir. 1453 yılında İstanbul’un fethinden sonra kiliseden camiye dönüştürülmüş ve zamanla Türk-İslam dünyası için “seçilmiş zaferin” Hristiyan-Batı alemi açısından ise “seçilmiş travmanın” sembolü olmuştur. 1934 yılında İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesiyle camiiden müzeye dönüştürülmesi ise Türkiye’deki muhafazakâr-islamcı-milliyetçi kesimler açısından “seçilmiş zaferin” geri alınması olarak görülmüştür. Bu çalışmayla, yoğun sembolik anlamlara sahip Ayasofya’nın, müzeye dönüştürülmesinin dış politika boyutu tartışılmaktadır. Çalışmada şu tezler savunulmaktadır: Birincisi, Türk dış politika yapıcılar, Ayasofya’yı, uluslararası statükonun çatıdamaya başladığı bir kesitte İngiltere’nin liderlik ettiği Batı ittifak sistemine katılabilmenin psiko-politik araçlarından biri olarak kullanmıştır. İkincisi, Ayasofya’nın müzeye dönüştürülmesinin zorlayıcı faktörü, Türkiye’nin sınır güvenliğini ve siyasal egemenliğini tehdit eden 1930’lar konjonktürüdür.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya, Türk dış politikası, konjonktür, blok politikası, pakt politikası

ABSTRACT

Hagia Sophia is one of the monumental structures of the Islamic and Christian beliefs, which has had the status of a church, a mosque, a museum and later a mosque until today. After the conquest of Istanbul in 1453, it was converted from a church into a mosque and in time it became the symbol of "chosen victory" for the Turkish-Islamic world and "chosen trauma" for the Christian-West world. In 1934, conversion from mosque to museum by the Decree of the Executive Deputies Delegation was seen as “chosen victory” for the withdrawal in terms of conservative-islamist-nationalist fractions in Turkey. With this study, the foreign policy dimension of converting Hagia Sophia, which has intense symbolic meanings, into a museum is discussed. The following theses are defended in the study: First, Turkish foreign policy makers has used Hagia Sophia as one of the psycho-political instrument of participating in the UK-led Western alliance system at a point where the international status quo began to crumble. Second, the compelling factor of transforming Hagia

Sophia into a museum is Turkey's border security and political sovereignty that threatens the 1930s conjuncture.

Keywords: Hagia sophia, Turkish foreign policy, conjuncture, block policy, pact policy

1.GİRİŞ

“Kutsal Bilgelik” anlamına gelen Ayasofya adı, erken Hristiyanlık döneminden başlayarak birçok kiliseye verilmiştir. Bunlardan en ihtişamlısı Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'teki Ayasofya'ydı. Günümüzde *Ayasofya-i Kebîr Câmî-i Şerîfi* olarak kullanılan bu mabed ilk defa 360 yılında inşa edilmiştir. Mabed, çıkan bir ayaklanma sonucu yıkılınca İmparator II. Theodosius ikinci Ayasofya'yı yaptırmıştır. 532 yılında çıkan Nike Ayaklanması'nda bu yapı da yıkılınca, İmparator I. Justianious (Justinyen) tarafından Miletli İsidore ve Aydın'lı Anthemus'a dönemin en büyük dini yapısı olarak bugünkü Ayasofya yaptırılmıştır. IV. Haçlı Seferi sırasında bütün İstanbul gibi Ayasofya da yağmalanmış ve Latin İstilasası olarak anılan 1204-1261 yılları arasında Katolik katedrali olarak işlev görmüştür. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un 29 Mayıs 1453'te fethinden sonra İslam geleneğine uygun şekilde şehrin en büyük kilisesi Ayasofya'yı “*kılıç hakkı*” olarak camiye dönüştürmüştür. Bundan sonra fethedilen şehirlerdeki kiliseler camiye dönüştürüldüklerinde en büyüğünün adının Ayasofya olması bir gelenek halini almıştır (Diehl, 2006: 47; Çoruhlu v.d., 2016: 20-21). Fatih, Bizans İmparatoru'nun mülkiyetinde olan Ayasofya'yı kendi mal varlığı içine almıştır. Bunun Bizans ve Türk devlet geleneğinde ortak meşru temelleri vardı. Zira her iki gelenekte de hanlığın veya imparatorluğun merkezine hakim olan devletin haklı sahibi olurdu. Bu sebeple 1466'da G. Trapezuntius Fatih'e şöyle seslenmiştir: “*Kimse şüphe etmez ki sen Romalılar imparatorusun. İmparator merkezini hukuken elinde tutan kimse imparatordur ve Roma imparatorluğunun merkezi de İstanbul'dur.*” Fatih, İstanbul'u fethettikten sonra Roma geleneğindeki bu meşruiyete uygun şekilde kendini Rum (Roma) kayserlerinin varisi ilan etmiştir (İnalçık, 2009: 111). 1809 yılında, II. Mahmut Dönemi'nde Ayasofya'da büyük bir tamirat yapılmıştır. Bu tarihten yaklaşık 40 yıl sonra Sultan Abdülmecid Devri'nde, İsviçreli Mimar Gaspere Trajano Fossati tarafından 1847-1849 yılları arasında büyük bir tamirat daha yapılmıştır. Bunun anısına üzerinde “*İmparator Jüstinyen tarafından inşa edildi 532-537; 1453'te camiye çevrildi; Sultan Abdülmecid saltanatında G. Fosatti tarafından restore edildi*” yazılı bir madalyon bastırılmıştır (Eldem, 2015: 80).

Ayasofya'nın Camii statüsü 2/1589 sayılı İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesiyle 24 Kasım 1934 tarihinde müzeye çevrilmesine kadar sürmüştür (BCA, 30.18 /49.79.6, 1-2, 24.11.1934). 2 Temmuz 2020 tarihinde ise Danıştay 10. Dairesinin “*Ayasofya'nın vakıf senedindeki cami vasfı dışında kullanımının ve başka bir amaca özgülenmesinin hukuken mümkün olmadığı*”¹ gerekçesiyle oy birliğiyle aldığı kararla ve 2729 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararıyla Diyanet İşleri Başkanlığına devredilerek tekrar Camiye çevrilmiştir (RG, Karar Sayısı, 2729, 10 Temmuz 2020). Tarihin değişik dönemlerinde farklı statüye sahip olan Ayasofya'nın sembolik niteliği hiç değişmemiştir. Ayasofya, Bizans İmparatorluğu için pagan geçmişinden kurtuluşunu ve Hristiyan-Bizans'ın gücünü temsil etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu ve İslam alemi için en büyük fethin ve Hilal'in Haç'a üstünlüğünün görkemli anıtıydı. Tek Parti Dönemi Türkiye'sinde laik-cumhuriyetin dünyaya sunduğu bir nişaneydi. Günümüzde ise Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarlarıyla değişen devlet ideolojisinin en büyük sembolü olacağı benzetilmektedir.

Ayasofya'nın statüsünün dönemsel olarak farklılıklar arz etmesi kuşkusuz sadece taşıdığı büyük ideolojik-sembolik değerle açıklanamaz. Konu, psiko-politik, tarihsel ve dış politika boyutlarıyla da incelenmelidir.

¹ Bu konuda Danıştay'ın gerekçeli kararı için bkz.

https://www.danistay.gov.tr/upload/guncelkarar/10_07_2020_060019.pdf. Erişim Tarihi: 18.10.2010)

Konunun psiko-politik boyutuna yönelik Deniz Ülke Arıbağan'ın "Bir Politik "Anamnenis" Örneği Olarak Ayasofya'nın İbadete Açılması Meselesi" başlıklı çalışması dikkate değerdir. Yazar, bu çalışmada Ayasofya'nın dönemsel olarak kilise-cami-müze-cami süreçlerinde taşıdığı/yitirdiği psiko-politik anlamı ve Ayasofya'nın "günümüz siyasi konjonktüründe" camiye dönüştürülmesinin taşıdığı riskleri tartışmıştır. Konunun tarihsel yönünü ön plana çıkaran çalışmalar içinde ise Edhem Eldem'in Ayasofya'nın son 200 yıllık tarihini ele alan ve müzeye dönüştürülmesini "ehven-i şer" bir çözüm olarak savunduğu "Ayasofya: Kilise, Camii, Abide, Müze, Simge" başlıklı makalesini hatırlatmak gerekir. Literatürde konunun dış politika boyutuna değinen herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Bu çalışma, Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesinin güvenlik merkezli 1930'lar Türk dış politikasının iki temel stratejisi Blok Politikası ve Pakt Politikasıyla olan ilişkisini göstermeyi amaçlamaktadır.

2.AYASOFYA'NIN MÜZEYE DÖNÜŞTÜRÜLME SÜRECİ

Türklerin, Ayasofya'nın camiden kiliseye dönüştürülmesi tehdidini en yakından hissettikleri dönem Mütareke Dönemi'dir. Bu dönemde İstanbul'un işgal edilmesi ve Yunanistan'ın İngiltere tarafından görece etkili bir devlet olarak öne çıkarılmasıyla Türk toplumunda Ayasofya'ya Haç dikileceği korkusu yaşanmıştır. Lord Granville'nin (Jaeschke, 1986: 55) 20 Kasım 1918 tarihinde sarf ettiği "İstanbul'un Rum halkı son derece heyecan içindedir... Duygudan nasibi pek az olan Yunanlılar bile İstanbul'u fiilen elde etmeyi ümit içinde bekliyorlar; şu kadar ki, her bir Rum'un Ayasofya'ya karşı duygusu Müslümanların Mekke'ye, Yahudi veya Hristiyanların Kudüs'e karşı besledikleri duygudan çok daha fazladır. Acaba en sonunda muhtemelen sakınılması mümkün olmayan şeyin yapılması Ayasofya'nın şimdiki Türk Hükümeti ile anlaşarak şimdiden Hristiyan kilisesi haline çevrilmesi mümkün değil midir?" ifadelerinin sonundaki sorunun ima ettiği olumlu anlam birçok Yunanlının hayallerini temsil ediyordu. Ancak 1922 yılında Türk ordusunun İzmir'e ilerleyişi Yunanlıların beklentilerini boşa çıkarırken Türk halkı şükretmek için yine Ayasofya'da toplanmıştır (Eldem, 2015: 83).

Cumhuriyet Dönemi'nde de Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi öncesinde yakından takip edildiği ve korunmaya çalışıldığı göze çarpmaktadır. Bu kapsamda Ayasofya'nın ana kubbesinin çökme riskine karşı Nafia Vekâleti tarafından bir Fen Heyeti teşkil edilerek analiz yapıldığı, Ayasofya Camii'nin arkasında bulunan III. Ahmed Sebili'nin tamir ettirildiği, bazı kubbe ve alçı pencerelerine tamirat yapıldığı, kubbesinin tamirâtı için Mimar Kemal'e rapor hazırlatıldığı bilinmektedir (BCA, 30.18./13.27.14. 06.05.1925; BCA, 30.18/14.37.13. 10.06.1925; BCA, 30.18/20.49.13. 01.08.1926). "Ayasofya-i Kebir Camii Şerifi"nin 1931 yılında ibadete kapatılması ve "The Byzantine Institute (Bizans Enstitüsü)" müdürü Thomas Whittmore'un camide mozaiklerin ortaya çıkarılması için çalışma yapmasına izin vermesi müzeye dönüştürülme sürecinde önemli bir aşamayı ifade eder (BCA, 30.18/20.37.18. 07.06.1931). Nitekim çok geçmeden İcra Vekilleri Heyeti 24.11.1934 tarihinde konuyu görüşerek çevresindeki evkafa ait binaların yıktırılması ve Ayasofya camii'nin müzeye çevrilmesi kararını almıştır (BCA, 30.18 /49. 79. 6, 1-2, 24.11.1934). Ayasofya'yı müzeye dönüştüren 24 Kasım 1934 tarihli İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi'nde iki ana gerekçe öne çıkmaktadır. Birincisi, Maarif Vekâleti'nden yazılan 14.2.1934 tarih ve 94041 sayılı tezkerede yer verildiği şekliyle "eşsiz bir mimarlık sanat abidesi olan İstanbul'daki Ayasofya Camii'nin tarihi vaziyeti itibariyle müzeye çevrilmesi bütün Şark alemini sevindireceği ve insanlığa yeni bir ilim müessesesi kazandıracığı" görüşüdür (BCA, 30.18/49.79.6,1. 24.11.1934).

Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesinin "Şark alemini sevindireceği" oldukça tartışmalı ve anlaşılması güç bir ifadedir. Mısır'da "el-Risale" Mecmuasında Ali Tantavi imzasıyla yayınlanan makale İslam aleminin konuya bakışını yansıtmaya bakımından dikkate değerdir. Makalede Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi kararı, bir camii'nin "Tevhid" in elinden alınıp "Şirke" teslim edilmesi olarak yorumlanıyordu (BCA, 30.10/266.798.4,2. 13.06.1935). Şark âleminin aksine

Ayasofya'nın müzeye çevrilmesine Yunan basınından olumlu tepkiler gelmiştir. Atina'da çıkan Neo Kozmos gazetesinin 16.11.1935 tarihli sayısında Zguriçe namındaki bir avukatın Yunan Kral Marşı'nda yer alan "Kralımız kılıcını kuşanacak, İngiliz, Fransız ve İtalyanların hepsini birden kesecek" ifadelerinin yanında, "İstanbul'u ve Ayasofya'yı alacağız" sözlerinin de çıkarılmasını isteyen mektubu bunlara örnek olarak gösterilebilir (BCA, 30.10/255.719.29,2, 25.11.1935)

Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesinde İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi'nde ileri sürülen ikinci temel gerekçe ise Evkaf Umum Müdürlüğü'nden yazılan 7.2.1934 tarih 153197/107 sayılı mütalaanamede yer alan bu caminin Bizanslardan kalma bir eser olduğu için hiçbir vakfının bulunmadığı iddiasıydı. Ayrıca Ayasofya'ya, "aşar" olarak bağlanan sultan gelirlerinin daha önce kaldırıldığı, halk tarafından sağlanan yardımların da şimdiye kadar Kuran okuma ve benzeri hizmetlerde kullanıldığı, cami statüsü sona ereceği için böyle bir gelire artık gereksinim duyulmayacağı da müzeye dönüştürülme gerekçeleri arasında yer almıştır (BCA, 30.18/ 49.79.6,1-2. 24.11.1934). Ayasofya, İcra Vekilleri Heyeti'nin 24 Kasım 1934 tarihli kararından yaklaşık 9 hafta sonra 1 Şubat 1935 tarihinde müzeye dönüştürülerek ziyarete açılmıştır.

Müze kararında, cumhuriyet modernleşmesinin batıcı karakterinin kolaylaştırıcı rol oynadığını da vurgulamak gerekir. Atatürk'ün düşünsel dünyasında Batı, hayat felsefesi, bütün sembolleri ve değer yargılarıyla kabul edilmesi gereken bir medeniyetti (İnalçık, 2018: 362-363). Bu yaklaşıma uygun şekilde Atatürk ve cumhuriyet elitleri, yeni "Kızıl Elma" olarak gördükleri Muası/Batı medeniyetine ulaşmanın öncelikle İslam'ın bütün sembolleriyle siyasal-hukuki-kamusal alandan uzaklaştırılmasıyla mümkün olabileceğine inanmışlardır. Dolayısıyla da yaklaşık 500 yıl cami olarak hizmet vermiş ve bütün İslam tarihinin en büyük fethinin simgesi olan bu yapıyı müzeye çevirme noktasında düşünsel anlamda zorlanmamışlardır. Aksine geleneksel Türk-İslam tarihiyle sınırlı ideolojik bağa sahip bu elitler, müze kararını sorunlu olarak gördükleri Osmanlı bagajından kurtulmanın araçlarından biri olarak görmüşlerdir. Ayasofya'nın müzeye çevrildiği 1930'un ilk yarısı aynı zamanda tek parti iktidarının kurumsallaşma sancıları çektiği, kendisini içerden eleştiriye kapattığı ve siyasal niteliği olan en küçük bir kuruluşa tahammülünün olmadığı (Kadro dergisinin yayının durdurulması, Türk Ocaklarının kapatılarak Halk Evlerine dönüştürülmesi, Mason Derneğinin kapatılması, Kadınlar Birliği'nin kapatılması örneklerinde görüldüğü gibi) bir dönemdir (Koçak, 2013: 155). Bu siyasal iklimde Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesine ciddi bir toplumsal tepki gelmeyeceğinin biliniyor olması da bu dönüşümü kolaylaştırıcı başka bir unsur olarak kaydedilebilir.

3.TÜRKİYE'NİN 1930'LAR BLOK VE PAKT POLİTİKALARI BAĞLAMINDA AYASOFYA'NIN MÜZEYE DÖNÜŞTÜRÜLMESİ

1930'larda Türkiye'nin yaşadığı güvenlik kaygısı, Ayasofya'yı müzeye dönüştürmeye yönelten başat dinamiklerden biridir. Bu süreçte Türkiye, toprak bütünlüğünü ve egemenliğini korumak amacıyla global anlamda Blok Politikası'na, bölgesel anlamda ise Pakt Politikası'na yönelmiştir. Ayasofya, bu iki politikayı da destekleyici bir faktör olarak dış politika aracına dönüştürülmüştür. Bu çalışmanın da yoğunlaştığı dış politikayla müze kararı arasındaki pozitif korelasyonun tespit edilmesi adına öncelikle blok ve pakt politikalarının Türkiye açısından yaşamsal değerinin tespit edilmesi uygun olacaktır. Zorlu bir silahlı mücadele sonunda siyasal ve ekonomik bağımsızlığını kazanan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin güney ve doğu sınırlarındaki belirsizlik Lozan Barış Antlaşması sonrasında da devam etmekteydi. Bununla birlikte bölgesindeki statükonun devamı Türkiye'nin çıkarlarına uygundu. Zira Türkiye, güneyinde Irak ve Suriye Mandater Devletleri olan İngiltere ve Fransa ile, On İki Ada dolayısıyla İtalya ile, kuzeyinde de doğal komşusu Rusya ile sınırdı. Üçü yakın dönemde topraklarını işgal etmiş 4 emperyalist gücün bir arada bulunduğu bir denklemde Türkiye, dış politikasını statükoya katılarak onun devamına hizmet edecek politikalar geliştirmek üzerine kurmuştur. Buradan hareketle şu saptama yapılabilir, Mustafa Kemal Paşa'nın "yurtta sulh dünyada sulh" sözüyle formüle ettiği anlayışın rasyonalesini statükonun devamıyla

Türkiye'nin güvenliği arasındaki simbiyotik (ortak-yaşamsal) ilişki oluşturur. Türkiye statükoculuk ilkesinden sapmama adına, güney sınır sorununu 1926 Ankara Antlaşması'yla Musul'u İngiltere'ye bırakarak çözmüştür. Bundan sonra 1930'lara kadar, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaptığı gibi, güç dengelerine oynayarak varlığını sürdürmüştür. Sovyet Rusya'yı karşısına almadan İngiltere'nin liderlik ettiği Batı Blok'uyla dostane ilişkiler kurmaya çalışmış ve dünya barışını korumaya yönelik yapılan girişimlere destek vermiştir. Orta büyüklükte bir devlet olarak Türkiye'yi denge politikasına iten temel faktör büyük bir devletle yapacağı ittifakın kendisini uydulaştırabileceğinin farkında olmasıydı (Oran, 2002: 253-255).

1930'lardan sonra ise artık oluşmaya başlayan II. Dünya Savaşı dinamikleri Türk dış politikasında köklü değişikliğe yol açmıştır. Artık daha fazla güç dengelerine oynayamayacağını anlayan Türkiye, Blok Politikasına yönelmiştir. Türkiye'nin önünde ittifak yapabileceği üç devlet ya da devletler grubu mevcuttu. Bunlar; İngiltere-Fransa Bloku, Almanya-İtalya Bloku ve Sovyetler Birliği'yd. Türkiye dış politikasını İngiltere-Fransa Bloku eksenine daha yakın bir düzleme oturtmaya çalıştı. Türkiye'nin buradaki tercihini belirleyen pragmatik gerekçe yine statükoculuktur. Gazi'nin 1932 yılında meclisteki konuşmasında yer verdiği "*Bizim kanaatimizce beynelmilel siyasi emniyetin inkişafı için, ilk ve en mühim şart, milletlerin hiç olmazsa sulhu muhafaza fikrinde, samimî olarak birleşmesidir*" ifadeleri aynı duruma işaret eder (TBMMZC, Devre 4, Cilt 10, Birinci İnikat, s.3, 01.11.1932). Bu noktada İngiltere-Fransa Blokunun da I. Dünya Savaşı sonrası düzeni kendi stratejik çıkarlarına uygun şekilde dizayn eden taraf olarak statükocu bloku oluşturdukları gerçeğinin gözden kaçırılmaması gerekir.

Türk dış politika yapıcılarını blok politikasına yönelten yakın tehdit ise On İki Ada'ya yerleşen Faşist İtalya'nın "Mare Nostrum (Bizim Deniz)" parolasıyla Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve siyasal egemenliğine yönelik açık tehditleriydi.² İtalya'nın Türkiye üzerindeki emelleri 20. yüzyıl başlarına kadar götürülebilir. İtalya, Uşi Anlaşması'yla Trablusgarb işgalini ve On İki Ada üzerindeki egemenliğini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdi. İtalya'nın yayılmacı politikası Akdeniz stratejisinin bir parçasıydı ve Trablusgarb Savaşı sonrasında Dışişleri Bakanı Antonio Di Sangiuliano'nun geliştirdiği çeşitli imtiyazlar almak ve bölgeyi İtalyan hâkimiyetine hazırlamak hedeflerine yönelikti. Sangiuliano'ya göre Türkiye yakın bir gelecekte gireceği bir savaşta Avrupa'daki topraklarını kaybedecekti. İtalya, Türkiye planlarını buna göre yapmalı ve mutlaka Türkiye'den toprak elde etmeliydi (Çelebi, 2015; 95). Bu stratejinin devamı olarak İtalya, I. Dünya Savaşı sırasında yapılan Londra (1915) ve St. Jean de Maurienne (1917) Antlaşmalarıyla Anadolu'nun güney ve batı kıyılarında toprak taleplerini müttefiklere kabul ettirdi. Ancak Paris Barış Konferansı'nda (1918) ortaya çıkan emperyalist çelişkiler İtalya'nın Türkiye politikasında derin bir farklılaşmaya yol açtı. Zira gizli anlaşmalarla İtalya'ya vaat edilen İzmir, İngiltere'nin bölge politikalarıyla daha uyumlu ve zayıf Yunanistan'a verildi. Bu gelişme üzerine, Kurtuluş Savaşı'nda Konya'yı da içine alacak şekilde Antalya-Muğla hattını işgal eden İtalya, halkı kendi yanına çekmek amacıyla sağlık kuruluşları başta olmak üzere çeşitli yardım kurumları açtı, halka karşı hoşgörülü davrandı, bu da ciddi çatışmaları önledi (Jaeschke, 1986: 60-61; Çelebi, 2015: 100; Bulut, 2006: 7-17).

Kara Gömleklilerin Napoli-Roma hattındaki iki günlük yürüyüşünün ardından 30 Ekim 1922'de İtalya'da Benito Mussolini'nin başbakan olması uluslararası güç-denge ilişkilerinde yeni bir denklem anlamına geldiği gibi özellikle Ayasofya'nın da müzeye dönüştürüldüğü 1934 sonrasındaki Türkiye-İtalya ilişkilerinde yeni bir kırılmanın habercisiydi. 1934 yılına kadar Türk-İtalyan ilişkileri inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Mussolini bu süreçte Türkiye'ye olumlu mesajlar

²Almanya'nın ancak 1939'da "Hayat Sahası" politikasıyla Çekoslovakya'yı işgal etmesinden sonra Türkiye tarafından yakın tehdit olarak görülmeye başlandığı hatırlanırsa Türkiye'nin 1930'ların ilk yarısında neden sadece İtalya tehdidine yoğunlaştığı daha iyi anlaşılacaktır.

vermekten de geri durmamıştır. Bunlardan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın 1929 yılında gerçekleştirdiği Roma ziyaretinde Mussolini'nin, Mustafa Kemal Paşa'ya hayranlığını "*büyük şefinize karşı, Yunan ordusunu İzmir'de denize dökmesiyle başlayıp... büyüyen hürmet ve hasreti...*"duyduğunu içeren sözler dikkat çekicidir (BCA, 30.10/236.597.1. 03.05.1929). 1930'ların ilk yarısında Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesi, İspanya'da Franco'nun daha etkin konuma sahip olmasıyla Mussolini'nin statükocu bloka ve Türkiye'ye karşı politikası sertleşmeye başladı. Mussolini, Mart 1934'de II. Büyük Faşist Kongre'de yaptığı konuşmada İtalya'nın çıkarlarının Asya'da ve Afrika'da olduğunu deklare etti. Mussolini, İtalya'nın I. Dünya Savaşı'nda haksızlığa uğradığını düşünüyordu. İngiltere, İtalya'yı yatıştırmak amacıyla Afrika'da toprak önerilerinde bulundu. Mussolini, "*çöl koleksiyoncusu*" olmadığını ileri sürerek bu teklifi reddetti. Adriyatik Denizi'nin İtalya'ya yetmeyeceğini ilan ederek revizyonist dış politikasını Balkanlar ve Akdeniz'de yayılma hedefine yöneltti (Gönlübol v.d.,1987: 111; Üzgel, 2002: 293). Türkiye de, uluslararası statükonun revizyonist devletlerin güçlenmesiyle sarsılmaya başladığının farkındaydı. Zaten İngiltere ile Musul sorununu ve Fransa ile mali sorunları çözdükten (1928) sonra Türkiye'nin Batı kaynaklı güvenlik endişelerinin merkezini İtalya oluşturmaktaydı. Türkiye'nin Arnavutluk üzerinde İtalyan etkisini daha yakından görmek amacıyla 1925'te Tiran'da elçilik, Avlonya'da konsolosluk açtığı düşünülürse bu ülkeye yönelik tehdit algısı daha iyi anlaşılacaktır (Üzgel, 2002: 293). Türkiye, Faşist-İtalya'nın tehditleri karşısında toprak bütünlüğünü koruyabilmenin yolunu İngiltere'nin liderlik ettiği liberal blokla ittifakta görmüştür. Ayasofya'da İtalyan tehdidinin yoğunlaştığı 1930'ların ortalarında camiiden müzeye dönüştürülerek yeni modern devletin batıcı yüzünün sembolik ifadesi ve dış politikasının taktik hamlelerinden biri olmuştur.

Türkiye'nin 1930'larda güvenliğini sağlayabilmek amacıyla geliştirdiği başka bir dış politika stratejisi de Pakt Politikası'dır. Bu politika doğrultusunda Doğu ve Batı sınır güvenliğini sağlamaya yönelik Sadabad Paktı (1937) ve Balkan Antantı (1934) başarılı oluşumlardır. Türkiye, Osmanlı Dönemi'nden beri İran'la ilişkileri olumsuz etkileyen sınır sorununu 1932 antlaşmasıyla aşarak ve iki komşusu İran ve Irak arasında Şattu'l Arap sınırı tartışmalarının çözülmesine katkı yaparak Sadabad Paktı'nın oluşturulmasında öncü rol oynadı (Erim, 1952: 1-2). Balkan Antantı'nda da benzer şekilde Türkiye'nin öncü rolü öne çıkmaktadır. Lozan Antlaşması'ndan sonra Patrikhane sorunu, nüfus mübadelesi meselesi, Ege adalarının statüsü başlıkları Türk-Yunan ilişkilerinde önemli sorun alanlarıydı. Türkiye, yoğun ve iniş-çıkışlı bir süreç sonunda zaman zaman egemenlik haklarından taviz verme pahasına Yunanistan'la sorunlarını büyük oranda çözerek Balkan Antantı'na giden yolu açtı. Bu sürecin en önemli dönemeçlerinden biri Eleftherios Venizelos'un 1928 yılında Yunanistan'da tek başına iktidara gelmesidir. Venizelos, 1920'lerdeki irredantist dış politika vizyonundan oldukça uzak, barışçı ve statükocu bir yaklaşıma sahipti. Böylece barış ve statüko temelinde uyumlu hale gelen Türk ve Yunan dış politikaları ortak hareket etme zemini yakalamıştır. Venizelos, hükümet programına Türkiye'yle ilişkileri geliştirmeyi dış politika hedefi olarak koymuştur. 30 Ağustos 1928'de de İsmet Paşa'ya mektup yazarak karşılıklı sınırlara saygı temelinde sorunların çözülebileceğini belirtmiştir (Fırat, 2002: 356). Başbakan İsmet Paşa da Venizelos'a cevap niteliği taşıyan 13 Eylül 1930 tarihli Malatya konuşmasında iki ülke arasında sorunların siyasal olmadığını, çözülmesi mümkün hukuksal meseleler olduğunu ifade etmiştir. Venizelos'a yazdığı mektupta da, Türk-Yunan ilişkilerinde yeni ve samimi bir dönemin başladığını belirtmiştir. Bu olumlu iklimde 10 Haziran 1930 tarihli Ankara Sözleşmesi'yle nüfus mübadelesinden kaynaklı hukuki, siyasal ve ekonomik sorunlar büyük oranda çözüldü. Venizelos'un Ankara ziyaretinde Patrikhaneyi ziyaretine izin verildi.

Venizelos da ilginç şekilde milliyetçi Türk Ocağına 5000 TL yardımda bulundu (BCA, 30.10/254.712.9. 18.08.1931; Fırat, 2002: 347). Yine bu ziyaret sırasında 30 Ekim 1930 tarihli "*Deniz Kuvvetlerinin sınırlandırılmasına ilişkin Protokol*", "*Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması*", "*İkamet Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması*" başlıklarında bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmalarla iki devlet birbirleri aleyhine hiçbir siyasal ve ekonomik oluşumda

yer almamayı, taraflardan biri saldırıya uğrarsa tarafsız kalmayı, iki ülkenin de ekonomileri üzerinde yük oluşturan deniz kuvvetlerini paralel bir şekilde azaltmayı, diğer tarafa 6 ay önceden haber vermeden savaş gemisi almamayı silah siparişi vermemeyi, üretimine gitmemeyi ve iki ülke vatandaşlarının “En Gözetilen Ulus Kaydı”³ dışında kısıtlamalara tabii olmaması hükümlerini kabul etmiştir (Fırat, 2002: 347-348). Venizelos’un Ankara ziyareti sonrasında sarf ettiği “Türkiye’de üç mümtaz şahsiyet buldum Gazi, İsmet Paş., Tevfik Rüştü B. bunlara ellerimizi uzattık. Bu surette bir devlet diğerini tamamlamaktadır. Belki de bir gün gelecek tek bir devlet teşkil edecegiz.”(BCA, 30.10/255.715.5. 22.11.1931) sözleri bir zamanlar Türkiye’yi işgal eden Yunan yayılmacılığının sembol isminin 8 yıl içinde gösterdiği baş döndürücü değişimi göstermesinin yanında Türk-Yunan ilişkilerinin daha dostane şekilde gelişeceğinin habercisiydi. Nitekim 14 Eylül 1933’te Başbakan İsmet Paşa ve Yunanistan Başbakanı Çaldaris arasında Türk-Yunan 1933 Samimi Anlaşma Belgesi imzalanmıştır.⁴ Reisi Cumhuriyet Mustafa Kemal Paşa tarafından “Balkanlarda dahi sulhun ve umumi ahengin kuvvetli bir vasıtası...” (TBMMZC, Devre 4, Cilt 18, inikat 1, s. 3, 01.11.1933) olarak görülen bu anlaşma, Türk-Yunan ilişkilerinin en önemli kilometre taşlarından biridir. Bu anlaşmadan sonra ilişkilerin zirvesi Balkan Antantı gelmiştir. Bu ittifakın kuruluşunda da etkili dinamikler yine İtalya ve Bulgaristan’dı. Balkanlar, İtalya’nın revizyonist politikasının tehdit ettiği alanlardan biriydi. Türkiye, bu bölgede sınır güvenliğini sağlama adına çıkarlarına en uygun seçenek olarak Balkan ülkeleriyle pakt oluşturmayı görürken İtalya, Balkan ülkeleriyle kendisinin katılacağı küçük çaplı ittifaklardan yanaydı. Nitekim İtalya, Balkan Antantı sonrasında Türkiye ve Yunanistan’a yaptığı ittifak teklifleriyle bu paktı işlevsizleştirmeye çalışmıştır. Bulgaristan da I. Dünya Savaşı’nda toprak kayıpları yaşamış ve Balkan ülkelerine karşı revizyonist bir dış politika gütmüştür. Romanya ve Yugoslavya’nın önce 1933’te Türkiye ile dostluk antlaşmaları yapmalarının, daha sonra da 9 Şubat 1934’te Balkan Antantı’na katılmalarının Bulgaristan tehdidiyle yakından ilgisi söz konusudur (Turkey Yearbook, 1983: 562; Fırat, 2002: 350-353; Üzgel, 2002: 295). Balkan Antantı’nı kolaylaştıran başka bir unsur da Venizelos’un, İstanbul’da Rumca yayımlanan Apoyevmatini gazetesinde yayınlanan makalesinde de yer verdiği gibi Balkanlarda çıkacak bir savaşa büyük güçlerin müdahale etmemesi konusunda Türkiye ve Yunanistan’ın ortak fikirde olmasıdır (BCA, 30.10/255.717.7, 5. 21.04.1934). Yunanistan, Bulgaristan ile sınır sorunlarına İtalya ve Almanya’nın müdahale etmesinden çekinmekteydi. Türkiye ise Balkanlara müdahale eden emperyalist bir gücün Akdeniz ve Orta Doğu’ya hakim jeopolitiği sebebiyle Türkiye’yi de hedef alacağını farkındaydı. Yukarıda yer verildiği üzere Türkiye, II. Dünya Savaşı dinamiklerinin oluşmaya başladığı 1930’ların ilk yarısından itibaren güvenlik tehditleri yaşamaya başlamıştır. Siyasal egemenliğini korumanın temel stratejik hamleleri olarak gördüğü blok ve pakt politikalarını çeşitli araçlarla desteklemiştir. Bu süreçte İngiltere ile imzaladığı ticaret anlaşması kapsamında demir yollarının onarımı ve sulama tesisi yapımı konusunda İngiliz firmalarına öncelik tanımıştır (1935). Montreux sonrasında Boğazların silahlandırılması işini İngiliz şirketlerine vermiştir (1936). Karabük demir-çelik fabrikasının yapımı ihalesini, Alman Krupp firması daha iyi teklif vermesine rağmen, İngiliz Brassert şirketine vermiştir (1936). Türkiye, İngiltere arasında Akdeniz Paktı imzalanmıştır (1936).

³“En Gözetilen Ulus Kaydı”, Bu statüyü tanıyan devletin tanıdığı devlete ve onun vatandaşlarına diğer yabancılardan farklı davranması sonucunu getiren bir statüdür. Tanıyan devlet üçüncü bir devlete, bu statüyü tanıdığı devletten daha iyi koşullar tanırsa ya da bunu sağlayan bir antlaşma yaparsa, bu statüye sahip olan devlet ve vatandaşları da söz konusu koşullardan bu kayıt gereği otomatik olarak yararlanırlar. Fakat, gümrük birliği ve serbest ticaret bölgesi oluşturulmasına ve sınır ticaretine ilişkin antlaşmalardaki hükümler bu kayıt uygulamasına istisna oluşturur”(Keskin, 2002: 348).

⁴Venizelos bu sırada özellikle mali sorunları çözmede başarısızlığı sebebiyle iktidarı kaybetmişti (BCA, 30.10/255.715.3.2. 29.08.1932).

Söz konusu siyasal ve eko-politik unsurların yanında Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi de bu süreçte Türk dış politikasının sahaya sürdüğü diplomatik araçlardan biri olmuştur. Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesinin Türkiye'nin güvenlik merkezli dış politikasıyla ilişkisi şu iki tezin tartışılmasıyla daha sarıh hale gelecektir. Birincisi, Türk dış politika yapıcılarını Ayasofya gibi sembolik bir yapıyı, Türkiye'nin Hristiyan Batı'yla ilişkilerinde sorunlu psiko-tarihsel arka planın nötrleştirilmesinde etki yaratabilecek bir unsur olarak görmüştür. İkincisi, Türk dış politikasının 1930'larda yaşadığı zorlu kronoloji Ayasofya'nın dış politika aracına dönüştürülmesinin temel dinamiği olmuştur.

Öncelikle Batı-Hristiyan, özellikle de Hellen-Yunan siyasal belleğinde İstanbul ve Ayasofya'nın taşıdığı anlamın tespit edilmesi psiko-tarihsel bariyerin görülmesini de sağlayacaktır. Bizans Devleti, yüzyıllarca Batı medeniyetinin temel sacayaklarından biri olan Grek-Roma kültürünün içinde yaşadığı bir merkez olmuştur. Orta Çağda Grekler ve Güney Slavları için "*kutsallar kutsalı*" olan bu devlet, Yunan-Roma uygarlığının "*ruhsal bir dalga*" halinde yayılma hızıyla Avrupa milletlerinin devlet ve kültür hayatlarını da derinden etkilemeye devam etmiştir (Ostrogorsky, 2011: 558; Tonbee, 2011: 47). Malazgirt Savaşı'ndan yaklaşık 300 yıl sonra 1453'te İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesi ve Hristiyan-Batı için derin anlamlarla yüklü Bizans'a son verilmesi, tarihsel süreç içinde tam bir "seçilmiş travmaya"⁵ dönüşmüştür. Fethin gerçekleştiği salı günü, Hristiyan inancında artık uğursuz gün olarak kabul edilmiştir. İstanbul kuşatması sırasında kiliselere sığınanlar Ayasofya'daki meleğin gelip kendilerini kurtaracağına inanmışlardır. Melek gelmeyince gökte yapılan bir mabed olduğuna inanılan Ayasofya'nın Türklerin eline geçişi "*dört bir yandaki Hristiyanların işlediği günahlara*" bağlanmıştır. Türklerin İstanbul'u fethi "*Hristiyanlığın kalbine saplanmış bir bıçak*" olarak görülmüştür. Fatih Sultan Mehmed, Hristiyanlar tarafından mitolize edilerek kendisine sınırsız bir şehvet atfedilmiş, "kıyamet canavarı" ya da "şeytan" olarak tasvir edilmiştir (Volkan, 1999: 148-150; Arıboğan, 2020: 25; Volkan ve Itzkovitz, 2002: 68).

Ayasofya'nın düşüşü, Hellen-Yunan belleğinde daha derin izler bırakmıştır. Bizans topraklarının yeniden ele geçirilmesini öngören Yunan doktrini Megali İdea'nın (Büyük Ülkü) başlangıcı İstanbul'un ve Ayasofya'nın düşüşüne kadar götürülebilir (Volkan ve Itzkovitz, 2002: 56). Megali İdea kavramının fikir babası Ioannis Kolettis'in "*Yunanlılar sadece krallık içinde oturanlar olmayıp, Yanya'da ya da Selanik'te, Serez ya da Edirne'de, İstanbul ya da Trabzon'da, Girit ya da Sisam Adası'nda, Yunan tarihine ya da Yunan ırkına bağlı yerlerde oturanlardır. Helenizmin iki büyük merkezi vardır: Bu krallığın başkenti Atina'dır, büyük başkent Konstantinopolis (İstanbul) ise bütün Yunanlıların kenti, düşü, umududur*" sözleri Yunan belleğinde İstanbul'un taşıdığı kritik değeri gösterir (Arıboğan, 2020: 25).

Hristiyan Batı'nın siyasal kültüründeki mistik unsurlarla da desteklenen "Barbar Türk" miti Megali İdea'nın ideolojiye dönüştüğü 19. yüzyıl ile beraber Osmanlı Devleti'ndeki milliyetçi dalgayı derinleştirmiştir. Bu dönemde Batılı, özellikle de İngiliz ve Yunan politikacılar, tarihçiler, gezginler Türkleri aşağılamaya yoğun bir şekilde devam etmiştir. Söz konusu kara propaganda dalgası Rumların bağımsızlığını sağlamaya yönelikti ve 1829 Edirne Antlaşması'yla sonuca ulaşılmıştır.

Yunanlılar "Türkrokrasi" olarak tanımladıkları 400 yıllık Osmanlı idaresinden kurtuldukları gibi Megali İdea doktrini yönünde ilk adımı atmış oldular (Tunaya, 2011: 36).

Bağımsızlıkları sonrasında, kendi içinde çatışan ve farklı hedeflere sahip Rumlar, Bizans'ı tekrar diriltme hedefiyle bir araya gelmiştir. Megali İdea, 1866'da Giritlilerin Yunanistan'a katılmak için başlattıkları isyandan günümüze kadar da Yunan siyasal aklında bazen derinlerde, zaman zaman da iç politikada ve diplomaside etkisini sürdürmeye devam etmiştir.

⁵ Seçilmiş Travma, bir grubun üyelerinde başka bir grubun üyeleri tarafından aşağılanmışlık ve mağdur edilmişlik şeklinde yoğun duygular uyandıran olaydır (Volkan ve Itzkovitz, 2002: 68)

Hristiyan-Batı'nın "Türk" imgesi sorunsalı 1930'larda da Türk dış politikasının gündemlerinden biriydi. Aslında Cumhuriyet modernleşmesinin ana hedefi laik-Türk milli kimliğiyle Batı medeniyeti içinde yer almaktı ve dış politikası da İngiltere Bloku'yla uyumlu şekilde statükonun korunmasına yönelikti. Afet İnan'ın Atatürk'ten naklettiği "*Türk milliyetçiliği, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde, bütün muasır milletlere muvazi ve onlara bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimai heyetinin hususi seciyyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmaktır*" (İnan, 1971; 59) sözleri de yeni devletin ideolojisinin Batı'yla eş güdüm arayışı çabalarını yansıtmaktadır. Tonbee ve Kirkwood gibi kimi Batılı düşünürler de 1926 yılında "*Türkiye Cumhuriyeti, bugünün dünyasında Batı uygarlığının üstünlüğü için dikilmiş bir anıttır*" tespitiyle yeni devletin Batıcı karakterini başarıyla kavramışlardı (Tonbee ve Kirkwood, 1926: 11). Ancak, Avrupalı devlet adamları bu konuda bazı Batılı entelektüeller kadar ileri görüşlü değildi. Zira, Cumhuriyet Dönemi'nde çoğunlukla iktibas yoluyla gerçekleştirilen Batıcı inkılap programına rağmen 1930'ların sonuna kadar Türkiye, diplomatik anlamda İngiltere'nin liderlik ettiği Batı Bloku'nun bir parçası olamamıştı.⁶ Kuşkusuz bu sonucu yaratan ana dinamiklerden biri Türkiye'ye dönük kronikleşmiş tarihsel ön yargılardı. İşte Türkiye'ye yönelik güvenlik tehditlerinin yoğunlaştığı 1930'lar konjonktüründe Ayasofya'nın camiden müzeye dönüştürülmesi İngiltere liderliğindeki Batıya ve Balkan İttifakının üyesi Yunanistan'a önce güven vermek, sonra da Batı'nın güvenlik sistemine dahil olmak için bulunabilecek en pragmatik araçlardan biriydi. Ayasofya'yı müzeye dönüştürerek Türkiye Cumhuriyeti, seküler karakterini ve tarihsel "Müslüman-Türk" kimliğiyle arasındaki mesafeyi belirginleştirmek istemiştir. Başka bir ifadeyle Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesiyle Türklerin "seçilmiş zaferi"⁷ ellerinden alınarak travma ve zafer, hilal ile haç eşitlenmiş oluyordu. Batı'ya bu şekilde verilen mesaj açıktı "Biz sizin bildiğiniz o eski Türklerden değiliz." Bütün bunlar da daha makro bir stratejinin parçasıydı ve Batı'yla sorunlu bagajın aşılması diplomasının ön koşulu olan karşılıklı güvenin tesis edilmesi, Türkiye'nin sınır güvenliğinin ve siyasal egemenliğinin korunmasına yönelikti.

Ayasofya'nın müzeye dönüştürüldüğü kritik 1930'lar kronolojisi, onun güvenlik merkezli Türk dış politikasıyla bağlantısını açık eden başka bir unsurdur. Öncelikle şu tespiti yapalım; söz konusu dönem Türkiye'nin Batı Blok'unda ve Yunanistan'la ilişkileri bozmama adına egemenlik haklarından tavizler verdiği oldukça zorlu bir kesittir. Bu süreçte Yunanistan, 6 Eylül 1931 tarihinde Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tefik Rüşdü Aras'ın Atina ziyaretlerinden 1 ay önce kraliyet kararnamesiyle tek taraflı olarak hava sahasını 3 milden 10 mile çıkarmıştır (Fırat, 2002: 356). Türkiye, siyasal egemenliği açısından tehdit niteliği taşıyan bu hamleyi Mustafa Kemal Paşa'nın ziyaretten yaklaşık 2 ay sonra TBMM'yi açış konuşmasındaki Yunanistan ile ilişkileri öven "*Türkiye'nin emniyetini gaye tutan, hiç bir milletin aleyhinde olmayan bir sulh istikameti bizim daima düsturumuz olacaktır... Başvekilin ve Hariciye Vekilinin Yunanistan'ı ziyaretleri iki memleket arasında kıymetli dostluk tezahüratına vesile vermekle bilhassa dikkat ve memnuniyetimizi mucip oldu. Birbirleriyle davası kalmadığını; birbirleriyle iyi geçinmek kararında bulunduğunu ilân eden iki memleketin münasebetlerinde hayırlı inkişafı memnuniyetle teshil ve teşvik etmek emelimizdir*" (TBMMZC, Devre 4, Cilt 4, İnikat 1, s.3, 01.11. 1931) sözlerinden de anlaşılacağı üzere görmemezlikten gelmiştir. Daha sonra da, bu kez Yunanistan'ı diktatörlükle yöneten İoannis Metaksas'ın Ağustos 1936'da gerçekleşen Türkiye ziyaretinden 1 ay sonra 17 Eylül 1936 tarihinde bu ülkenin kara sularını 3 milden 6 mile çıkarması Türkiye tarafından sineye çekilmiştir (Volkan ve Itzkovitz, 2002:156). Diğer yandan Türkiye'nin Akdeniz güvenliğini sağlama adına İngiltere'yle Atatürk Dönemi Türk dış politikasının kırmızı çizgilerinden biri olan diplomaside "eşitlik" ilkesine aykırı bir şekilde Akdeniz Pakti'nı yapması da egemenlik haklarından

⁶ Türkiye Batı İttifak sistemine ancak 1939 Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşmasıyla kabul edilecektir.

⁷Seçilmiş Zafer, Bir grubun bireylerinde diğer grubun bireyelerine karşı yoğun bir başarı elde etmişlik ya da büyük bir zafer kazanmış hissi veren olaydır (Volkan ve Itzkovitz, 2002: 24).

taviz verdiği başka bir olaydır. İtalya'nın 1935 yılında Ege adalarını silahlandırması ve Habeşistan'a saldırması üzerine Türkiye, MC Misakı'nın "hükümlerini içeren 16/1 maddesi uyarınca yaptırım kararlarına katılmıştır. Bu madde "Eğer Cemiyet üyelerinden biri (...) savaşa başvurursa, Cemiyetin öbür tüm üyelerine karşı "ipso facto"(fiili olarak) bir savaş eyleminde bulunmuş sayılır. Bu üyeler onunla ticari ve parasal tüm ilişkilerini hemen kesmeyi, kendi yurttaşlarının yasayı bozan devletin yurttaşları ile tüm ilişkilerini yasaklamayı ve o devlet yurttaşları ile, Cemiyet üyesinden olsun olmasın, başka herhangi bir devletin yurttaşları arasındaki ticari, parasal ve kişisel tüm bağları kestirmeyi yükümlenir" şeklindeydi (Üzgel, 2002:313: Gönlübolv.d., 1987: 111-113). Türkiye MC Misakı'na uygun şekilde ambargoya katılınca bunu destekleyen diğer Balkan ülkeleri, Yugoslavya ve Yunanistan'la birlikte İtalya tarafından tehdit edilmiştir. Bunun üzerine İngiltere, bu ülkelere tek taraflı garantiler vermiştir. Bu durum karşılıklı bir anlaşma imzalamak yerine nota değiş-dokuşuyla gerçekleşmiş ve Türkiye bu ittifaka 22 Ocak 1936'da katılmıştır. Türkiye açısından pek de "onurlu" sayılmayacak durum Atatürk'ün sık sık görüştüğü İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Lorain'e bütün ısrarlarına rağmen ikili bir ittifaka dönüşmedi. Zaten İngiltere de, tek taraflı garantileri 27 Temmuz 1936'da yine tek taraflı olarak kaldırmıştır (Oran, 2002: 254; Üzgel ve Kürkçüoğlu, 2002: 273-274).

Ayasofya'nın müzeye dönüştürülme kararının alındığı 1934 senesinin II. Dünya Savaşı'na giden süreçte taşıdığı kritik değer de, müze kararının dış politikayla ilişkisini yansıtmaktadır. Winston S. Churchill 1934 yılına kadar geçen iki savaş arası dönemi şöyle betimler "1934 yılına kadar Avrupa'da ve dünyada yenenlerin egemenliği sürdü. Bu on altı yıllık dönemde bir an geçmedi ki müttefikler ve hatta yalnız İngiltere ile Fransa Avrupa'daki taraftarları; Milletler Cemiyeti adına ve onun uluslararası manevi kalkanını kullanmakla duruma egemen olmasınlar..." Churchill'in 1934'ü "yenenlerin egemenliği" nin sona erdiği yıl olarak ele alması uluslararası statükoyu derinden sarsacak iki gelişmenin yaşanmasıyla ilgilidir. Bunlar, Hitler'in Almanya'da başbakanlığın yanında devlet başkanı yetkilerini de alarak kendini Führer (lider) ilan etmesi ve Mussolini'nin II. Faşist Kongre'de yaptığı konuşmayla revizyonist politikasını ortaya koymasındadır. Avrupa'daki söz konusu gelişmelerin dış politikasını statükonun devamı üzerine kuran Türkiye tarafından göz ardı edildiği düşünülemez. Nitekim Mustafa Kemal Paşa 1934 yılı meclisi açış konuşmasında "Arkadaşlar, Uluslararası siyasa acunu (dünyası); geçen yıl içinde korunma kaygısına düştü; bu yüzden bütün ülkelerde silahlanmaya hız verildi. Cumhuriyet Hükümeti de, bundan dolayı, bir yandan, ulusal koruma gücünü pekiştirmeye çalışırken, bir yandan da barışın sarsılmaması için, ulusların birlikte çalışmasına umut veren yoldan ayrılmamak uğrunda elinden geleni esirgememiştir. Cumhuriyet Türkiye'sinin, dostluklarına çözülmaz bağlılığı, geçmiş yıllarda, türlü işlerde denenmiştir. Ulusumuzun acunca tanınmış özelliğinin gereği de karşılıklı verilmiş sözü tutmaktır. Buna ne türlü özenildiği, bundan böyle de özenileceği bellidir. Balkan antlaşması, Balkan Devletlerinin, birbirinin varlıklarına özel saygı beslemesini göz önünde tutan mutlu bir belgedir. Bunun, sınırların korunmasında, gerçek bir değeri olduğu besbellidir" (TBMMZC, Devre 4, Cilt 25, inikat 1, s. 4, 01.11.1934) yer alan sözleriyle uluslararası konjonktürdeki çatırdamaların farkında olduğunu göstermiştir. Türkiye tam da artık II. Dünya Savaşı dinamiklerinin netleşmeye başladığı ve uluslararası statükonun korunmasının iyice zorlaştığı bir kronolojide Ayasofya'yı müzeye dönüştürerek, İngiltere ve Balkan ülkeleriyle yapacağı ittifaklarla, Akdeniz'de ve Balkanlarda güvenliğini tehdit eden İtalya'ya karşı ön almaya çalışmaktaydı.

Çalışmanın bu noktasında Türkiye'de Ayasofya'nın müzeye dönüştürülme tartışmalarında dış politika faktörünün göz ardı edildiğini tekrar vurgulamak yerinde olacaktır. Türkiye'deki literatür çoğunlukla Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesini 1930'lardaki yeni bir kimlik arayışının yansıması olarak, arkeoloji ve müzeleştirme çalışmaları bağlamında ele almış ve bu çabaların doğal bir sonucu olarak görmüştür. Zafer Toprak'ın Hürriyet gazetesinden Sedat Ergin'e (2020) yaptığı açıklamada yer alan şu ifadeler söz konusu bakışı yansıtmaktadır: "1930'lu yıllarda Cumhuriyet projesinin önemli bir boyutu Türkiye'nin yeni insanını inşa ederken onun geçmişle bağını

güçlendirecek açılımlardan geçiyordu. Atatürk de Türkiye'nin tarihini, geçmişini bu topraklardaki bütün uygarlıkları da kapsayan bir derinlik içinde görüyordu. Bu bakış, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan önce de Anadolu'da var olmuş bütün uygarlıkları, bu çerçevede Doğu Roma İmparatorluğu'nu da kapsayan bir bütünlük içeriyordu. O yıllarda arkeolojinin ve müzelerin önem kazanması çabaları hep bu bakış içinde değerlendirilmelidir. Müzeler bu bakışın önemli bir aracıydı. Ayasofya'nın müze yapılması kararı bu çerçevede görülmelidir... Atatürk bu adımı 'Batı ne der' diye atmamış, tümüyle kendi hümanist görüşü doğrultusunda hareket ettiği için bu kararı almıştır. Bu, kendi birikiminin, değerlerinin, felsefi bakışının bir yansımasıdır". Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesinin Atatürk'ün ideolojik konumlanması ve medeniyete bakışıyla yakından ilgili olduğu yukarıda da vurgulandığı gibi bu çalışmada da göz ardı edilmeyen bir olgudur. Atatürk'ün bu dönemde hem laik cumhuriyetin yeni seküler insan modelini şekillendirirken Anadolu coğrafyasından ontolojik bir temel arayışında olduğu, hem de Batı'dan Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi yönünde bir baskı ya da talep gelmediği de doğrudur. Ancak Atatürk gibi realist bir devlet adamının 1934-35'ler gibi kritik bir kronolojide Ayasofya gibi sembolik bir mabedi camiden müzeye dönüştürürken uluslararası konjonktürü göz ardı ettiğini düşünmek rasyonel görünmemektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıda yer verilen Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesinden yaklaşık 3 hafta önce 01.11.1934 tarihli meclisi açış konuşmasındaki sarf ettiği sözlerden de anlaşılacağı üzere konjonktürü Türkiye'nin güvenliği açısından oldukça riskli görmektedir. Yine bu konuda ileri sürülecek argümanlardan biri de Gazi'nin aynı dönemde verdiği liberal-Batı'nın hoşuna gidecek başka mesajlardır. Tam da 1934 yılında Çanakkale'de ölen Avustralya-Anzak askerlerinin annelerine gönderdiği *"Bu memlekette kanlarını döken kahramanlar burada bir dost vatanın toprağında huzur içinde uyuyunuz. Sizler Mehmetçiklerle yan yana koyun koyunasınız. Uzak diyarlardan evlatlarını harbe gönderen anneler, gözyaşlarınızı dindiriniz. Onlar bu topraklarda canlarını verdikten sonra artık bizim evlatlarımız olmuşlardır"* (Kalıpcı, 2002) şeklindeki evrensel ve hümanist sözler Ayasofya'nın müze yapılmasıyla aynı amaca yöneliktir. Halil Berktaş'ın da belirttiği üzere bu söylem taşıdığı bütün insani değeriyle beraber 1920'ler 30'lar dünyasında *"yerini yapma"* girişimidir (Berktaş, 2018: 42). Geliştirilen ortak acı vurgusu ve ortak dil ile verilen mesajlar Türkiye'nin de güvenliğini sağlamaya matuf bir insanlık ideali içindir. Başka bir ifadeyle Türkiye'yi Batı Bloku'nun bir parçası haline getirmeye çalışan Gazi, Ayasofya'yı ortak kültürel miras niteliğiyle öne çıkardığı gibi Avustralya-Anzak askerleri için dikilen anıtı da hümanist bir söylemle dile getirerek psiko-politiği diplomasinin hizmetine sunmuştur.

1930'lar konjonktürüyle Ayasofya'nın müze yapılması arasındaki pozitif korelasyonu gösteren başka bir husus da uluslararası statükoda meydana gelen sarsılmalara paralel olarak Ayasofya'nın müzeye dönüştürme adımlarının atılmasıdır. Bu kapsamda 1931 yılında Ayasofya'nın ibadete kapatılarak Whittmore'un Ayasofya'daki Bizans Dönemi'ne ait mozaikleri ortaya çıkarmasına izin verildiğine daha önce değinilmişti. Yine Kadir Gecesi'ne denk gelen 1932 yılının 3 Şubat'ında Ayasofya'da Türkçe mevlit, Türkçe Kuran ve Türkiye'de ilk kez Türkçe kamet okunmuştur. Başbakan İsmet Paşa ve İçişleri Şükrü Kaya'nın da merasim için İstanbul'a geldiği ve Mustafa Kemal Paşa'nın da töreni Dolmabahçe'de radyodan dinlediği bilinmektedir.

Bu töreni, konumuz bağlamında asıl önemli kılan husus ise yabancı ülkelerin diplomatik temsilcilerinin de davet edilmiş olmasıdır. İngiltere, Fransa ve Romanya sefirleri ve sefaret görevlileri de törene katılmıştır. Merasimin daha önce telgrafla Avrupa'ya ve Balkanlara bildirilmesi de dikkat çekicidir (Cumhuriyet, 2 Şubat 1932; Sağlam, 2019:46; Dikici, 2006: 81). Cumhuriyet gazetesinin haberine göre 40 bini Ayasofya Cami'nin içinde 30 bini dışarıda olmak üzere toplam 70 bin kişi törene katılmıştır (Cumhuriyet, 3 Şubat 1932). Bir yıl sonrasının Kadir Gecesi'ne denk gelen 23 Ocak 1933 tarihli merasimde yine yabancı ülkelerin konsolosları ve eşleri içinde yer ayrılmış bu törene Amerika Birleşik Devletleri Sefiri Charles H. Sherrill de katılmıştır (Sağlam, 2019: 52).

Buradan hareketle zaten M. Kemal Paşa'nın Ayasofya'yı müze yapmadan önce de dış politikada bir unsur olarak kullanmaya başladığı çıkarımı yapılabilir. Nihayet 1934-35'lerin tekinsiz atmosferinde Ayasofya, müzeleştirilmiş ve hizmete açılmıştır. Atatürk, açılışından 5 gün sonra da Ayasofya'yı ziyaret etmiş ve böylece laik-cumhuriyet, II. Dünya Savaşı öncesi blokların oluşmaya başladığı konjonktürde taraflara gerekli mesajı en üst perdeden vermiştir. Ortak miras Ayasofya'yı camiden müzeye dönüştüren Türkiye, Faşist İtalya'ya karşı çok kültürlülüğe açık liberal-Anglo-Sakson dünyanın müttefiki olmak istemektedir.

Yine Atatürk'ün Ayasofya'yı tapuya camii olarak kaydettirmesi müze meselesine konjonktürel baktığı izlenimi vermektedir. Ayasofya, 1936 tarihli tapu senedinde "*Ayasofya-i Kebir Camii Şerifi*" ismiyle yer almakta ve sahibi de Fatih Sultan Mehmet olarak görünmektedir (Köse 2020; Şen, 2020). 1930'ların ortalarında otoriter tek parti yönetiminin devlete tamamen hâkim olduğu, en küçük muhalif bir kırırdanmanın dahi ufukta görünmediği düşünüldüğünde bu kararın iç politikaya yönelik bir yaklaşım olmadığı söylenebilir. Geriye iki seçenek kalmaktadır. Ya bu kararla yukarıda yer verilen ikisi de Türkiye'nin güvenliğini sağlamaya yönelik blok ve pakt politikalarının başarı/başarısızlık durumuna göre Ayasofya kartı elde tutulmaya çalışılmaktadır. Veyahut orta-uzun vadede Türkiye'yi yönetenleri sınırlamamak ve Ayasofya kartını değişik konjonktürlerde kullanma fırsatı tanımaktır. Bu ihtimallerin ikisi de hemen fark edileceği üzere dış politikaya yöneliktir. Nitekim Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarı, Soğuk Savaş sonrasındaki kısa süreli ABD hegemonyasının etkisini yitirmeye başlaması ve covid-19 pandemisinin uluslararası ilişkilerde yarattığı karmaşadan yararlanarak Halkların Demokrasi Partisi dışındaki TBMM'de temsil edilen muhalefet partilerinin de desteğiyle Ayasofya'yı camiye dönüştürmüştür. Bu kararın, siyasal iktidarın özellikle de Cumhurbaşkanı R. Tayyip Erdoğan'ın ideolojik yönelimiyle uyumlu olması, camiye dönüştürülmenin kolaylaştırıcı unsuru olmuştur.

4. SONUÇ

Ayasofya'nın müzeye dönüştürüldüğü 1934 yılında Türkiye'de otoriter tek parti iktidarının siyasal iklime tamamen hâkim olması ve cumhuriyet elitlerinin laik-batıcı siyasal tutumları bu geçişi kolaylaştırıcı unsurlar olmuştur. Bunun yanında müze meselesi dönemin dış politikasıyla da yakından ilintilidir. Türkiye, statükonun sarsılmaya başladığı 1930'ların ortalarına doğru Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi dahil olmak üzere çeşitli siyasal, psiko-politik ve eko-politik araçları kullanarak Blok Politikası'yla İngiltere'yle, Pakt Politikası'yla da Yunanistan başta olmak üzere Balkan ülkeleriyle yakınlaşarak siyasal egemenliğini, sınır güvenliğini korumaya çalışmıştır. Türkiye'yi güvenlik merkezli dış politikaya yönelten yakın tehdit İtalyan faktörü olmuştur. Türkiye, İngiltere'yle yakınlaşarak statükonun devamına katkı yapmaya, bu sayede de İtalyan tehdidini dengelemeye çalışmıştır. Pakt Politikası'yla da, hem Batı sınırlarının güvenliğini sağlamaya çalışmış, hem de Yunanistan'ı Batı'yla yaklaşmanın unsurlarından biri olarak kullanmayı düşünmüştür.

Türk dış politika yapıcılarında Ayasofya'yı müzeye dönüştürme motivasyonu yaratan unsurlar, taşıdığı sembolik değer ve dönemin zorlu konjonktürel iklimi olmuştur. Hristiyan-Batı dünyası için tam bir "seçilmiş travma" anlamı taşıyan bu abide, camiden müzeye dönüştürülerek laik-modern cumhuriyetle, geleneksel Osmanlı-Türk imgesi arasına mesafe koymaya çalışılmış ve Batı'yla aradaki psiko-tarihsel bariyer aşılmasına çalışılmıştır. Ayasofya'nın müzeye çevrilmesinin İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi'yle kabul edildiği 1934 yılında uluslararası ve bölgesel statükoyu tehdit eden Hitler'in Almanya'da başbakanlığın yanında cumhurbaşkanlığı yetkilerini de alarak kendini Führer ilan ettiği, Mussolini'nin revizyonist politikasının yol haritasını oluşturan II. Faşist Kongre'deki meşhur konuşmasını yaptığı ve Balkan Antantı'nın imzalandığı düşünüldüğünde konunun kronolojik boyutu daha sarıh şekilde ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'nin Ayasofya'yı müze yapmasının da taktik hamleleri içinde yer aldığı Blok Politikası, orta ve uzun vadede başarılı olmuştur. İngiltere ile yapılmak istenen ittifak antlaşması çok arzu edilmesine rağmen 1930'ların ortalarında başarılı olmasa da II. Dünya Savaşı'nın başlamasından yaklaşık 50 gün sonra 19 Ekim 1939'da Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşması olarak imzalanmıştır. Bu antlaşmanın II. Dünya Savaşı yıllarında tek başına, sonraki yıllarda ise NATO'yla beraber Türkiye'nin güvenliğini sağlayan en önemli diplomatik dayanak olduğu unutulmamalıdır. Pakt politikasının ise ancak kısa ve kısmi bir başarısından söz edilebilir. Balkan Paktı üyelerinin zayıflığı bu Paktı caydırıcı olmaktan uzaklaştırmıştır. II. Dünya Savaşı'nda İtalya ve Almanya'nın Balkanlardaki işgalleri Paktı işlevsizleştirmiştir. Ancak savaş başlayıncaya kadar Paktın, Türk-Yunan ilişkilerinde olumlu etkisi askeri ve ekonomik, hatta yer yer Atatürk'ün doğduğu evin Selanik Belediyesi tarafından Türkiye'ye hediye edilmesi gibi kültürel konularda da devam etmiştir. Türkiye'nin komşularıyla paktlar kurarak güvenliğini sağlama politikasının sonraki yıllarda özellikle Demokrat Parti Dönemi'nde Bağdat Paktı, Balkan Paktı gibi oluşumlarla sürdürüldüğü de hatırlatılması gereken bir olgudur.

Son olarak Ayasofya, Gazi'nin dış politikasının objektif esasları içinde yer almaz. Konu subjektif yani değiştirilebilir niteliktedir. Buradan hareketle müzeye dönüştürülme kararının pragmatik bir düzleme oturduğu çıkarsaması yapılabilir. Zaten 1932 yılından başlayarak Ayasofya'daki merasimlere Büyükelçilerin ve konsolosluk görevlilerinin davet edildiği törenlerin Avrupa ve Balkanlara önceden duyurulduğu düşünüldüğünde müze kararından önce de Ayasofya'nın dış politikada araçsallaştırıldığı açıktır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30.18./13.27.14. 06.05.1925.

BCA, 30.18/14.37.13. 10.06.1925.

BCA, 30.18/20.49.13. 01.08.1926.

BCA, 30.10/236.597.1. 03.05.1929.

BCA, 30.10/254.712.9. 18.08.1931.

BCA, 30.10/255.715.5. 22.11.1931.

BCA, 30.18/20.37.18. 07.06.1931.

BCA, 30.10/255.715.3,2. 29.08.1932.

BCA, 30.10/255.717.7, 5. 21.04.1934.

BCA, 30.18 /49. 79. 6, 1-2, 24.11.1934.

BCA, 30.10/266.798.4,2. 13.06.1935.

BCA, 30.10/255.719.29,2, 25.11.1935.

Resmi Yayınlar

Resmi Gazete (RG)

RG, Karar Sayısı, 2729, 10. 07. 2020.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMMZC)

TBMMZC, Devre 4, Cilt 10, Birinci İnkat, 01.11.1932.

TBMMZC, Devre 4, Cilt 18, inikat 1, 01.11.1933.

TBMMZC, Devre 4, Cilt 4, İnkat 1, 01.11. 1931

TBMMZC, Devre 4, Cilt 25, inikat 1, 01.11.1934.

Modrern Literatür

Afetinan, A. (1971). M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Arıbağan, D.Ü. (2020). "Bir Politik "Anamnenis" Örneği Olarak Ayasofya'nın İbadete Açılması Meselesi". Travmaların Gölgesinde Politik Psikoloji Deniz Ülke Arıbağan (Ed.).İstanbul: İnkılab Kitabevi.

- Berktaş, H. (2018). Batı Sol Türkiye Söyleşiler. İstanbul: Kopernik Kitap.
- Bulut, P. (2006). 1923-1933 Yılları Arasında Türk-İtalyan İlişkileri. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Churchill, W. S. (2004). 2. Dünya Savaşı Hatıraları Savaştan Savaşa. Çev. .M. Ali Yalkın. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Cumhuriyet, 2 Şubat 1932.
- Cumhuriyet, 3 Şubat 1932
- Çelebi, M. (2015). Atatürk Dönemi Ve Sonrasında Türkiye-İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler. <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads> (Erişim Tarihi, 06.11.2020).
- Çoruhlu v.d (2016). Ayasofya Bilmecesi: Kilise, Cami, Müze, Hangisi? TAAD.7 (27), 17-32.
- Diehl, C. (2006). Bizans İmparatorluğu Tarihi. Çev. A. Göke Bozkurt. İstanbul: İlgi Yayınları
- Dikici, A. (2006). İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler. Yakın Dönem Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 10, 77-104.
- Eldem, E. (2015). “Ayasofya: Kilise, Camii, Abide, Müze, Simge”. Toplumsal Tarih, 254, 76-85.
- Ergin,S.(2020). Atatürk Ayasofya Adımını Neden Atmıştı. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/ataturk-ayasofya-adimini-neden-atmisti-41538642> (Erişim Tarihi:7 Kasım 2020)
- Erim Nihat, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 9, No. 1-2, 1952, s.1-26.
- Fırat, M. (2002). “Yunanistan’la İlişkiler”. Türk Dış Politikası 1919–1980. Baskın Oran (Ed), 325-356.
- Fırat, M. (2002). “Yunanistanla İlişkiler”. Türk Dış Politikası 1919–1980. Baskın Oran (Ed), 325-356.
- Gönlübol M. v.d (1987) Olaylarla Türk Dış Politikası. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.https://www.danistay.gov.tr/upload/guncelkarar/10_07_2020_060019.pdf. Erişim Tarihi: 18.10.2010)
- İnalçık, H. (2018). Doğu-Batı Makaleler I. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalçık, H. (2009). , Devlet-i Aliyye, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Jaeschke, G. (1986). Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri. Çev. Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kalıpçı, İ. G. (2002). Her Yönüyle İnsan Atatürk. Bursa: Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü.
- Keskin, F. (2002). “En Gözetilen Ulus Kaydı” içinde Türk Dış Politikası 1919–1980. Baskın Oran (Ed), 348.
- Koçak, C. (2013). “Siyasal Tarih 1923-1950”. Sina Akşin(ed.).Çağdaş Türkiye Tarihi. C.4, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Köse,O. (2020). “Ayasofya’nın Durumu” <https://www.dirilispostasi.com/makale/ayasofyanin-durumu>, Erişim Tarihi: 18.10.2020.
- Oran, B. (2002). “Görelî Özerklik-1(1923-1939)”. Türk Dış Politikası 1919–1980. Baskın Oran (Ed), 241-257.
- Ostrogorsky, G. (2011). Bizans Devleti Tarihi. Çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sağlam, F. (2019). Demokrat Parti Döneminde Ezanın Arapçaya Çevrilmesi ve Basındaki Yansımaları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.

Şen, E. (2020), Ayasofya, <https://www.hukukihaber.net/ayasofya-makale,8001.html>: Erişim Tarihi: 18.10.2020.

Toynbee, A. J. ve Kirkwood, K. P., (2009). Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu, (Ç. K. Yargıcı-N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul.

Toynbee, A. J.(2011). Uygarlık Yargılanıyor.Çev. Kasım Yargıcı ve Mehmet Ali Yalman. Örgün Yayınevi: İstanbul.

Tunaya, T. Z. (2011). Türkiye’de Siyasal Partiler İttehat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, Cilt 3,İletişim Yayınları, İstanbul.

Turkey Yearbook, (1983), Prime Ministry Directorate General of Press and Information.

Üzgel, İ ve Kürkçüoğlu, Ö. (2002). “ Batı Avrupa’yla İlişkiler-İngiltereyle İlişkiler”. Türk Dış Politikası 1919–1980. Baskın Oran (Ed), 258-277.

Üzgel, İ. (2002). “Batı Avrupa’yla İlişkiler-İtalya’yla İlişkiler”. Türk Dış Politikası 1919–1980. Baskın Oran (Ed), 292-297.

Volkan, V. D (1999). Kanbağı Etnik Gururdan Etnik Teröre. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Volkan, V.D. ve Itzkowitz, N. (2002). Türkler ve Yunanlılar Çatışan Komşular. Çev. Banu Büyükkal. İstanbul: Bağlam Yayınları.